

А.М. Еспенбетова¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты
Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАҢА СОСЛОВИЕЛІК ҚҰРЫЛЫМ: КӨПЕСТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ жеріндегі XIX ғ. Ресей империясы билігінің енуінен кейінгі болған әлеуметтік өзгерістер қарастырылады. Қазақ қоғамында жаңа сословиелік құрылымның қалыптасуы мәселесін негіздей отырып автор, саудагер көпестердің қалыптасуының әлеуметтік және экономикалық шарттарын анықтайды. Сауданың, кәсіпкерліктің, қалалардың өсуінің саудагер кәсіпкерлердің ірі кәсіпкерлерге айналуындағы рөлі көрсетіледі. Саудагер көпестердің әлеуметтік құқықтық артықшылықтарын білдіретін нормативті құжаттар талданады. Жергілікті сауда-экономикалық қатынас-тарының жетілуіндегі татар көпестерінің рөліне назар аударылады. Статистикалық деректер арқылы көпестер сословиесінің жекелеген аймақтар бойынша сандық өсімі талданады.

Түйінді сөздер: қоғам, сословие, көпестер, сауда, экономика, Ресей, қазақ

Еспенбетова А.М.¹

¹кандидат историческиз наук
г. Актөбе, Казахстан

НОВАЯ СОСЛОВНАЯ СТРУКТУРА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ: КУПЦЫ И ИХ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются изменения в казахском обществе в период господства Российской империи в XIX веке. Обосновывая проблему формирования новой сословной структуры в казахском обществе, автор определяет социально-экономические условия становления гильдий купечества. Раскрывается роль торговли, предпринимательства, роста городов в превращении торговцев в крупных предпринимателей. Проанализированы нормативно-правовые документы, отражающие социальные и правовые привилегии купеческих гильдий. Обращается внимание на роль татарского купечества в развитии местных торгово-экономических отношений. Посредством статистических данных анализируется количественный прирост купеческого сословия по отдельным регионам.

Ключевые слова: общество, сословие, купец, торговля, экономика, Россия, казах.

А.М. Yespenbetova.¹

¹candidate of history sciences, Aktobe, Kazakhstan

NEW CONDITION STRUCTURE IN KAZAKH SOCIETY: MERCHANT AND THEIR SOCIAL AND LEGAL FEATURES

Abstract

The article deals with changes in Kazakh society during the reign of the Russian Empire in the XIX century. Justifying the problem of forming a new class structure in Kazakh society, the author defines the socio-economic conditions of the formation of merchant guilds. The role of trade, entrepreneurship, and urban growth in the transformation of merchants into large entrepreneurs is revealed. Legal documents reflecting social and legal privileges of merchant guilds are analyzed. Attention is drawn to the role of Tatar merchants in the development of local trade and economic relations. Using statistical data, the quantitative growth of the merchant class in individual regions is analyzed.

Keywords: society, class, merchants, trade, economy, Russia, kazakh

Кіріспе. XIX ғ. қазақ даласының Ресей империясы құрамына өтіп, оның экономикалық арнасына тартылуы елдегі тауар-ақша қатынастарының дамуына жаңа серпін берді және бұл жағдай, қазақ

көшпелі қоғамының саяси-экономикалық қатынастарымен қатар әлеуметтік құрылымына да өз ықпалын тигізді.

Әлеуметтік топтар ретінде төменгі құқықтағы саудагер көпестердің қоғамдық жағдайы өзгере бастайды. Қарқынды жүрген сауда экономикалық қатынастар нәтижесінде саудагер көпестердің қолына мол капитал жинақталды. Олар кәсіпкерлік жолмен байи түсті, қоғамдық дәрежесі өсті. «Бай мен кедейді теңестірген» кеңес заманында көпестердің әлеуметтік рөлі дұрыс бағаланбаған болса, қазіргі кезеңдегі нарықтық экономика мен жеке кәсіпкерлік идеяларға негізделген бәсекелестік қоғамда сауда кәсіпкер-лігінің тарихи даму ерекшеліктерін оқып-тану өте маңызды саналады.

Мақсаты: Елдің шаруашылық-экономикалық жағдайын дамытатын сауда қатынастары мен кәсіпкерлік – білім мен шығармашылықты талап ететін жасампаздық қызмет ретінде бағалануда. Сондықтан да, қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымының бөлігі ретінде көпестер сөзловиесі, әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері және олардың елдің экономикалық дамуындағы рөлін анықтау өзекті мәселе болып табылады.

Тарихтан белгілі, дәстүрлі қазақ қоғамы негізінен ақсүйектер мен қара сүйектерден: сұлтандар, төрелер, қожалар, батырлар, байлар, билер, қожалар, кедейлерден тұрды. Әрқайсысының қоғамдық орны болды және кейбірі басқасынан әлеуметтік артықшылықтарға ие болды. Қоғамдық қатынастардың туыстық жүйесіне негізделген қазақ көшпелі қоғамында еуропалық қоғамдардағыдай таптық қанау мен езгі болған жоқ. Туыстық-рулық қатынастарды бейнелейтін патриархаттық қоғам идеологиясы байларға өзінің кедей туыстарын қанауға мүмкіндік бермеді, керісінше кедейдің туысының шаруашылығында жұмыс істеуі қанауды болдырмады. Осындай қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылымдық жүйе ХІХ ғ. бастап терең өзгерістерге ұшырайды да жаңа сөзловиелік құрылымдар қалыптасады. Осы жаңа әлеуметтік сөзловиелердің қалыптасып дамуының саяси-әлеуметтік және экономикалық себептері мен алғышарттарына назар аударайық.

Жаңа сөзловиелердің бірі – саудагер көпестердің қалыптасуында өлкедегі сауда қатынастарының дамуының маңызы зор. Елдің сауда қатынастары мен экономикалық дамуында маңызды орын алған көпестердің әлеуметтік рөлі әлі де толыққанды зерттеліп, өз бағасын алмады. Рас, саудагерлерлер өсімқорлар болды, дегенмен де, олар мемлекеттердің даму тарихының барлық кезеңдерінде шаруашы-лық өмірді дамуында басты орында тұрды.

Материалдар мен әдістер: ХІХ ғасырдағы тарихи дамудың қарқыны халықаралық сауданың арна-сына жаңа аймақтарды бірінен соң бірін тарта түсті. Дамудың объективті үрдісі Ортаазиялық аймақтарды да қамтыды. ХІХ ғасырдың ортасына қарай жаңа өзгерістерге ұшыраған әлемдік жағдай, Қазақстанның Ортаазиялық елдердегідей Ресей, Қытай, Иран, Ауғанстан елдерімен сыртқы сауда қатынастарын кеңейтті.

Бірақ отарлық саясатты көздеген Ресей империясы сауданы дамытуға мүдделі болды және сауда арқылы қазақтарды басқарып отырды. Сауданың барлық формалары: айырбас, сауда аландары, жәрмең-келер қайсысында болса да, қазақтар қаналып отырды. Бұл туралы отандық зерттеушілер Ф.Оразаев, М.А. Асылбеков пен Қ.Алдабергенов, Б.Абенованың еңбектерінде кеңінен талқыланды.

Талқылау: Сауда және өсімқорлық капиталы Ресейдің ішкі губернияларында ғана емес, Ресей мен Қазақстан, сонымен бірге өлкенің өз ішінде де тауар айналысының өсуін тездетті. Қазақ өлкесінде басым болған натуралды шаруашылық біртіндеп ыдырай бастады және оның Қазақстанның экономикалық саласында көлемі қысқарды. Қазақ елі өнеркәсіп бұйымдарын өткізу рыногы және құнды ауыл шаруашылығы шикізатының қайнар көзі ретінде империалистік Ресейге мүмкіндігінше тәуелді бола түсті [1, с.35].

ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы өлкедегі шикізатқа деген сұраныстың өсуімен елде ауыл шаруашылығының тауарлы салалары қарқынды жолмен дами түсті. Ауыл шаруашы-лық өнімдерін өндіретін кәсіпшіліктер және өнеркәсіптік орындар, темір жолдар салынды, қалалар өсе түсті. Қазақстан мен Ресейдің шекаралық шептер бойындағы бекіністер мен экономикалық ошақтар, жаңадан құрылған қалалар мен көп адам тұратын қыстақтар айырбас саудасының орталық-тарына айналды. Сауданың дамуында қалалардың атқаратын рөлі белгілі.

Орыс саудагерлері қазақ жерінен мыңдап жылқы малын айдап әкетіп жүрді, Малдың жүні мен майын, етін керегінше сатып алды. Мұндай шикізаттық өнімдер Троицк, Орынбор, Ор, Петропавл және Омбы қаласындағы зауыттар мен базарларындағы алыпсатар саудагерлерге үстеме бағамен өткізілді. Орыстар мен қазақтар арасындағы тең емес сауданың жүріп қазақтардың құны төмен бұйымдарды қымбат бағаға, мысалы 5 тиындық затты 30 тиынға, ағаш табақты бір қойға айырбастағандығы жайында М. Красовскийдің мәліметтерінен көруге болады [2, С.264]. Ал алыпсатар саудагерлер өз кезегінде ол өнімдерді Ресей базарларында сататын, тіпті шетелдерге де асырып жіберетін. Мұндай саудада екі арадағы делдалдық жасағандар мол табысқа кенелетін. Тасымалды

саудаға тән айырмашылық, ондағы ақшалай есеп пен сауда бәсекелестігінің болмауы, яғни сауда тауарды мал басымен немесе мал өнімдерімен бағалау арқылы жүзеге асырылуы еді. Осындай сауда түрі жергілікті халықтың көп жағдай алданып қалуына, тауар құнынан ұтылып қалуына жағдай жасады.

Көптеген өсімқор саудагерлер ірі кәсіпкер көпестерге айналды. Көпестер мал өнімдері және ауыл шаруашылығы өнімдерін, сондай-ақ алғашқы өңдеу кәсіпшіліктерінің иелері болды. Сауданың қарқынды өсуі жекелеген адамдардың әлеуметтік жағдайын анықтаған әлеуметтік бөліністің мәнін жоғалтуға бастау болды. Қарқынды сауда операцияларының нәтижесінде саудагер-көпестер мол капиталды иемдене отырып, байи түсті.

Экономикалық стратегиялық саясатын жүзеге асыру мақсатында патша үкіметі азиаттық сауданы дамытуда рөл атқарған Орынбор бекінісінің негізін қалауды XVIII ғ. қолға алған болатын. Патша Анна Иоановнаның бұйрығымен барлық көпестерге, шеберлерге, әртектерілерге, қазақтардың барлығына және олармен бірге тұратын басқа халықтарға да осы бекініске келіп орнығып, түрлі кәсіптермен шұғылдануға болатындығы, сол сияқты олардың қауіпсіздігіне қамқорлық жасалатындығы айтылды.

Саудагер көпестердің өтініш салуымен жергілікті басқару әкімшілігі жаңа сауда пункттерін ашып беріп отырды және жергілікті көпестердің қалауымен жәрменкелердің орны ауыстырылды [3,6-п.].

Бұдан басқа, саудагерлердің қауіпсіздігін қорғау үшін және қоғамдық тәртіпті сақтау үшін жәрменкелер кезінде Орал казак әскерінен урядник, офицер және жарты жүздік казак командасы жіберіліп тұрды [4,165-б.]. Орталық әкімшіліктің көпестерді қолдау-сүйеу саясаты оларды Орынбор өлкесіндегі сауда ісіне тарту және шикізат сатып алу мен шет аймақтарға орыс тауарларын шығарудағы орыс көпестерінің делдалдық қызметін кеңінен пайдалану ниетінен туындағандығы туралы зерттеуші Б.С. Абеннова келтіре отырып, саудагерлердің отарлаушы ниеті де болғандығын былай деп көрсетеді: «Жергілікті чиновниктердің көпшілігі отарлаушы саудагерлердің алдамшылығынан және алаяқтығынан қарапайым халықтың мүддесін қорғамақ түгілі, қол астындағы приказчиктері мен агенттері арқылы өздері де сауда-саттықпен айналысты» [5,129-б.].

Ресей мемлекеті қазақ еліне қатысты саясатын жүзеге асыруда жергілікті халықтың салт-дәстүрі мен мәдениетін, тілін білетін этникалық топ өкілдерін пайдаланды. Бұл шараға татар көпестерінің тартты және оның пайдасы зор болды. Оның айқын дәлелі, Ресей әкімшілігі тарапынан татарлар мен башқұрттарды қамқорлыққа алған кедендік саясатын жүргізуі еді. 1776 жылғы 22-қарашадағы қаулыда татарлар мен башқұрттарға Ресейдің барлық аумағында сауда-саттық пен кәсіпкерлікті ешқандай кедергісіз жүргізуге рұқсат берілген еді. Осыдан соң татар саудагерлерінің арасында ұсақ және орташа кәсіпкерліктің дамуына жол ашылды.[6, -С.461].

Көпестік сословиенің тіркеліп, саудамен айналысқан қазақтарды ынталандыру мақсатында орыс патшасы 1835 ж. 21 қаңтарда заң қабылдады. Заң негізінде саудагерлерді салықтан босатылды және жан басы алымынан 5 жылға дейін босатылу құқығы берілді.

Ресей мен Қазақстан жеріндегі көпестік сословиенің кейбір ерекшеліктері болғаны анық. Енді Ресей қоғамындағы қалыптасқан көпестердің әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері мен әлеуметтік статусына тоқталайық. Аталмыш сословиенің әлеуметтік құқықтары 1785, 1824, 1863, 1865, 1898 жж. реформалар бойынша өзгерістерге ұшырап отырды. Сословиелік корпорацияға ене отырып, олар сауда кәсіпкерлік қызметті жүзге асыруда нақты бір артықшылықтар мен жеңілдіктерге ие болды. Көпестік сословиенің басқа барлық әлеуметтік топ өкілдері өте алды. 1824 ж. реформа бойынша Ресейде салықтық патенттік жүйе енгізілді.

Көпестік сословиенің енуі үшін гильдиялық куәлікті (1,2,3-ші гильдия, әрбір гильдияның ерекшеліктері болады.) сатып алу қажет. 1863-1865 жж. ережелер бойынша 3-ші гильдия жойылып, көпестік сословиенің құрылымында әлеуметтік-құқықтық қайта құрулар жасалды [7, -С.127]. Өзгеріске ұшыраған қоғамдық қатынастардың ықпалымен кәсіпкерлікті реттеу әлсірей бастады.

Сауда кәсіпкерлігінің сословиелік сипаты 1898 жылға дейін сақталды. Бұл кезде мемлекеттік кәсіпшілікте салық туралы ереженің енуімен көпестік сословиенің өтуі үшін гильдиялық дәрежені білдіретін куәлікті таңдау заңды түрде сатып алудан бөлінді, мұның өзі кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқық беретін еді. [8, с.51].

Провинциальдық қалаларда көпестер сословиесі жоғарғы әлеуметтік мәртебеге ие болды. Олардың өз ішінде әлеуметтік-құқықтық иерархия қалыптасты.

Ереже бойынша 3-ші гильдия көпестеріне сауда мен кәсіпшіліктерін қала мен уезден тыс жерлерде жасауға тыйым салынды. Көпестер табысқа ие бола отырып, иерархиялық саты бойынша жоғарылап көтеріле алады. Көпестік сословиенің басқа әлеуметтік топ өкілдерінің енуі кейде түрлі бюрократиялық процедуралар арқылы жүзеге асты.

Көпестер сословиесіне тән ерекшеліктің бірі, оларға тиесілі құқық пен міндеткерлікті мұраға қалдыру мүмкін болмады, сонымен бірге бұл құқық бір жылға ғана беріліп, жыл сайын мемлекет тарапынан ретімен тексерілді.

Ресейлік үкіметтің қазақ жерінде сауда башқұрт пен татар этносы өкілдеріне сауда-саттықта қамқорлық жасап отырғандығы жөнінде жоғарыда сөз болды. Осы бағытта 1824 жылы үкімет тарапынан Орынборлық, Астраханьдық 2-ші, 3-ші гильдия көпестеріне 1-ші гильдия көпестерімен тегін дәрежеде сауда жасау құқығын берген қаулы қабылданады. Бұл құқық 1852 жылғы 7-ші желтоқсандағы қаулымен одан әрі беки түсті [7,109 б.]. Ереже Орал бойы және Орынбор татарлары үшін қолайлы болды. Қазақ, башқұрттар арасында татар көпестері 2-3 ші гильдия құқығын иеленді.

Батыс Қазақстан өңіріндегі сауда жақсы дамыған аймақтың бірі – Ішкі Орда болды. Деректер бойынша 1847 жылы мұнда – 20 дүкен жұмыс істеген, соның 16-ы татар көпестерінің иелігінде, 1885 жылы – 95 дүкен жасап, оның басым бөлігі татарлардың меншігінде болған [9, с.245]. Архив деректерінде Бөкей Ордасындағы саудагерлердің тізімі сақталынған, онда татарлармен бірге қазақ саудагерлері жайында да мәліметтер кездеседі.

Кесте – 6. 1846 ж. 1 қараша. Бөкей Ордасындағы саудагерлер тізімі [9, 762 б.].

р/с	Аты-жөні	Дүкен саны	Сақтау қоймасы	Сауда түрі	Құны, күміспен теңгергенде
1	Беріш руынан Мұстафа Жоламанов	3	1	Қағаз бұйымдары	50
2	Байбақты руынан Ералы Етесов	2	-	Қағаз бұйымдары	150
3	Алаша руынан Бекайдар Қарабаев	1	-	Ұсақ-түйек, үн	75
4	Беріш руынан Бекетай Шонғаев	1	-	Қағаз бұйымдары, ұсақ-түйек	50

Орынбор өлкесін зерттеуші, географ В. Черемшанскийдің мәліметі бойыншы 1850 жылы губернияда 200 татар көпесі, оның 1-уі – 2-ші гильдия, қалғандары – 3-ші гильдиялық көпестері еді және олар түрлі гильдиялық алым-салықтарға ие болған [10,376-б.]. Сейттік посадта 3-ші гильдия көпестері – 76, мешан -2107-ні құраған [11, 1-п.].

XIX ғ. II жартысында сауданың қарыштап дамуы саудагерлер арасында алыпсатарлар мен делдалдардың санын көбейтті. Мәселен, 1874 жылғы губернаторлық есеп бойынша Орал олбысында 452 көпес, 1728 мешан тізімделген, көпестер облыс халқының 1,2 пайызын құрады [12, 45-п.].

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы аралығында қазақ даласынан шикізат пен мал өнімдерін сыртқа шығару артты. Ақмола, Семей. Орал облыстарындағы 1896 жылғы сауда айналымы 16,7 млн. сом болса, 1900-1902 жылдары 89 млн. сомға дейін көтерілген. Жыл сайын жаз мезгілінде Сарысу уезі арқылы Ақмола, Қарқаралы және Сарысу уезлерінен Ресейдің орталығына 60 мыңдай ірі қара, 200 мыңға жуық қой әкетілді [13,170-171 бб.]. Әрине, осындай сауда үрдістерін жүзеге асыруда саудагер-көпестердің рөлі зор болды.

XIX ғ. соңында Қазақстанда 40 мыңдай саудагер болса, Қостанай және Ақтөбе уездерінде 223 мың сом табысы бар 849 саудагер болған. Олардың көпшілігі орташа есеппен 500 бас жылқысы бар ірі байлар болатын. 1899-1900 жылдары Сырдария облысы Әулие Ата уезінде патенттік саны бойынша 257 көпестер, оның 171-і қазақ, 3-уі орыс, 2-уі татар, қалғандары өзбектер болған[14, 1-5-п.].

1896 жылы Ақтөбе уезінде сауда саттықпен айналысу үшін 1-гильдия бойынша –1345, 2-ші гильдия бойынша – 378,3, 3-ші гильдия бойынша 780, ұсақ сауда жасау үшін -261, ауылдарға апарып тауар сату үшін – 63 куәлік сатылған [15, с.44].

Батыс Қазақстан жәрменкелерінде архив деректеріне қарағанда шамамен 400-астам қазақ саудагерлері қатысқан. Олардың арасында Орынбор губерниясында жұмыс жасаған жәрменкелерге тұрақты қатынасып тұрған. XIX ғ. 90-шы жылдары Ырғызда – 70, Торғайда – 32, Қостанайда – 37 адам сауда делдалдығымен айналысқан, оның 58-і қазақтар болған.

Батыс Қазақстан аумағында көпестердің сауда операциялары қалалар мен елді мекендерді де қамтыды. Олар алғашқыда өз саудасын шағын елді мекендерде жергілікті халыққа ресейлік өнеркәсіп

тауарларын мал және оның өнімдеріне айырбастап, капитал жинақтады. Кейіннен олар Орал, Ақтөбе және басқа қалаларды астық өнімдері мен өнеркәсіп тауарларын сататын 62 дүкен ашқан [16, 249 б.].

XX ғ. басында тұрақты сауданың қалыптасуымен жәрмеңкелер саны азаяды және керуендер саны да сирей бастайды. Керісінше, қалалар санының өсуімен ондағы дүкендер мен қоймалар, айырбас алаң-дарының саны артады. Қалалардың көбеюі әкімшілік және өнеркәсіп сауда орталықтарының кең қанат жаюымен тығыз байланысты болды.

Аталмыш кезеңде қазақтар тұрмысында жергілікті кәсіпшіліктер де дами бастайды. Бұл туралы орыс зерттеушісі Левшин А. және орыс шенеунік Гейнс А.К. мәлімдемелерінен көруге болады [17, с.21.]. Қазақтар жоғары сапалы және көркем безендірілген киіз үй әбзелдері, арқан, былғары өнімдері, жүннен жасалған түрлі бұйымдар жасады. Сырдария мен Арал теңізі бойындағы халықтар балық аулап, оны игеру кәсіпшіліктерін меңгерді.

Деректерден қазатар арасында аңшылықтың әсіресе, құстарға қарағанда ірі аңдарды аулау кәсібінің жақсы дамығандығы байқалады. Аңшылықтан түскен терілер сауда айналымына түсіп жатты. Назар аударарлық мәселе, аймақтың әлеуметтік құрылымының даму эволюциясын түсінуде өлкеге нарықтық қатынастар элементтерінің енуі, ру басшыларының қауымдық жерлерді күшпен иемденуі, яғни жақсы жайылымдық жерлерді иемденген патша үкіметінің отаршылдық саясатының күшеюі, жерді пайдалану-дың өмір сүріп тұрған тәртібінің өзгеруі, жайылымдық-мал өсіруші шаруашылық дағдарыстың негізгі себептері болған қазақ руларының дәстүрлі көшіп-қону жолдарының бұзылуы маңызды факторлар болып табылады. Аталған тарихи факторлар алдыңғы онжылдықтарға қарағанда, қазақ қоғамының мүлкітік және меншіктік топтарға бөлінуінің интенсивті жүруін қамтамасыз етті.

Қазақ көшпелі қоғамының түрлі әлеуметтік жіктерге бөлінуінің дәлелі, 1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы дерегінде қазақтардың түрлі кәсіп түрлерімен айналысқанын дәлелдейтін мәліметтерді байқауға болады. Олардың қатарында бұрыннан белгілі кәсіптермен қатар, жүк тасушы, трактир қызметін жүргізуші, құрылыс материалдары саудасы, қағаз бұйымдарын сатушылар, тұтыну заттарын таратушы саудагерлерді атап өтуге болады [16,40-41бб.].

1855 жылы Өскеменде – 3 тері өндіретін зауыт болып, оның өнімі ақша шаққанда 10302 сомды құрады. Семейде осындай – 6 зауыт жұмыс жасап, ақшалай өнім көлемі 27800 сомға жеткен. Тері илейтін зауыттардан басқа сабын қайнататын, салы жасайтын зауыттар да қалыптасты. Өндіруші кәсіпорындар-дың арасында ұн шығару кәсіпорындары жетекші орынға шықты. Павлодар, Семей қалаларында ірі диірмендер де пайда болды [18,105-п].

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында орыс шаруаларын қоныс аулау күшейіп, өлкедегі этникалық хал-ахуал өзгерді. Мұның әлеуметтік құрылымға тигізген ықпалы зор болды. Тарихшы Н.Е. Бекмаханова атап көрсеткендей, 1870-1897 жылдары Қазақстан аумағында қазақ халқының саны 5,2 пайызға төмендеді, мысалы Торғай облысы бойынша 9,07 пайыз [19,140 б.].

Қазақ, орыс, татар, башқұрттар мейлінше көп орналасқан жерлер – Орынбор губерниясындағы Жоғарғы Орал, Тройцк, Ор уездерімен шекаралас Қостанай және Ақтөбе уездері еді. Оған бұл қала бекіністердің географиялық орналасу жағдайы да әсерін тигізді. Сонымен қатар, Торғай облысындағы мал бағуға қолайлы шұрайлы жерлер және егін егуге құнарлы аймақтар Ақтөбе мен Торғай уездері болды. Сондықтан да, осы жерлерге орыс және татар тұрғындары орналасып алды. Ақтөбе мен Ырғыз уездерінде орыстар мен татарлар сауда керуен жолы бойындағы қала типіндегі елді мекендерге орын тепті. Сандық деректерден байқағандай, Торғай облысындағы татар тұрғындарының 64,5 пайызы қалада, 47,2 пайызы уездік мекендерде тұрды [20, 178 б.].

Орыстармен салыстырғанда татар тұрғындары қала типіндегі кішігірім елді мекендерде көбірек орналасты.

XIX ғ. соңында Қарабұтақ фортында жалпы халық санының 3,1 пайызы, Торғайда 43,4 пайызы татарлар болатын. Торғай жеріндегі татар халқының көп шоғырлануының себебін қолайлы географиялық орналасуымен түсіндіріледі. Себебі, осы өлкеден Ор, Қостанай, Сырдария облысының Перовск қала-ларына сауда жолдары өтетін. Сауда жолдарының өтуі татар тұрғындарының атқаратын қызметінің сипатымен байланысты болды.

Торғай облысындағы түрлі этнос өкілдерінің атқаратын қызметтеріне қарай мынадай жағдайды байқауға болады: татарлардың 30,2 пайызы – сауда кәсібімен, 29,3 пайызы – жер өңдеумен, 3,6 пайызы – мал өсірумен айналысты.

Татарлармен салыстырғанда башқұттардың негізгі кәсібі – мал өсіру, яғни халықтың 35,4 пайызы айналысса, жер өңдеумен – 26 пайызы, ал саудамен – 13,9 пайызы айналысты. Татар саудагерлері сауда кәсібінде мата мен терімен 41 пайызы, ауыл шаруашылығы азық-түлігімен 34,8 пайызы айналысты, олардың орыс саудагерлерінен айырмашылығы, олардың 62,9 пайызы бидай өсірумен шұғылданған.

Сөйтіп, татарлар қазақ жеріндегі урбанизация мен мәдени модернизация үрдісінде белгілі бір рөл атқарды және орыс-қазақ, орыс-ортаазиялық транзиттік сауданы ұйымдастыруда негізгі байланыстыру-шы звено болды.

Қазақстанға Ресейдің ішкі губернияларынан орыстар, атартар, башқұттармен бірге немістер де қоныстана бастады. Мәселен, 1907 жылы Ақтөбе уезіне келіп, кейін 8 село құрылды. Ендігі жерде Ақтөбе қаласының сословиелік құрылымына тоқталайық

Кесте – 9. Ақтөбе қаласының сословиелік құрылымы (1884-1890 жж.) [21]

Сословие	1884 ж.	1885 ж.	1886 ж.	1887ж.	1888 ж.	1889 ж.	1890 ж.
	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы	Ер, әйел барлығы
Ата тегінен бергі дворяндар	28	31	17	13	23	13	11
Жеке дворяндар	12	8	8	9	16	10	10
Діни Адамдар	3	2	2	4	5	6	5
Көпестер	-	20	17	22	31	38	34
Мещандар	30		-	97	217	226	256
Шаруалар, қазақтар тұрғындары	331	543	903	1872	1749	1925	1862
Әскери сословие	176	166	151	113	115	122	112
Демалыстағы шенеуніктер	66	92	111	259	248	260	383
Шетелдік бағыныштылар	-	-	-	-	-	-	-
Барлығы	646	863	1209	2389	2404	2600	2663

Кестеден көпестер сословиесінің өсу динамикасы байқалады.

Осылайша, жартылай өндіруші саланың қызметімен – саудамен қазақтардың 0,5 пайыз айналысты. Қызмет көрсету саласында, жүк тасушы кәсіптерінле белгілі бір топты құрады. Қызметтің бұл түрі Орал облысында кеңінен тарады, өйткені мұнда Индер көлінде тұз өндірілді және оның жылдық табысы 400-500 пұт тұзға жетті [22, 56.].

Қазақтардың бір бөлігі Орынбор ведомствосына қарасты шығыс бөлікте орналасқан Орқаш, Әбелей, Мытдым көлдерінен тұзды Торғай облысының шекаралық шептеріне тасыды, 120-дан астам қазақтар 30 тиын жалақымен Орқаш тұзды көлінде жұмыс істеді [23,285 б.].

Қорытынды: Сонымен XIX ғ. қалыптасқан саяси жағдайға байланысты қазақ елі Ресей империясының сауда экономикалы үдерістеріне тартылды. Қалалар мен сауда қатынастарының нығаюын дамыған сауда транспорттық инфрақұрылым; керуен жолдары, темір жолдар қамтамасыз етті. Сауда айырбас сарайларында, жәрмеңкелерде, стационарлы базарларда, сауда үйлерінде жүргізілді. Капиталаис-тік қатынастардың енуімен дами түскен сауда жаңа қарқынға ие болды. Сауданың кең қанат жаюы саудагерлердің тұлғалық қоғамдық жағдайын көтерді. Көптеген саудагерлер ірі кәсіпкер көпестерге айналды. Мұның өзі саудагер көпестердің сословиелік қалыптасуына мүмкіндік берді. Көпестер негізінен сауда орталықтары – қалаларда шоғырланды. Саудагер көпестер ірі кәсіп иелері бола отырып, түрлі әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктерге ие болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – Москва: АН СССР, 1957. – 335 б.

2. Красовский М. Красовский П. (сост.) *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область Сибирских киргизов Часть 2.* – Петербург, 1868.
3. ОрОММ 6-қ., 10-т. 8296-іс.6-п.
4. Құрманбеков Б. Батыс Қазақстанда сауданың дамуы. – Ақтөбе, 2008. – 274 б.
5. Абенова Б.С. 1868 ж. әкімшілік реформа және Орынбор өлкесі. – Ақтөбе, 2006. – 375 б.
6. Полное собрание законов Российской империи – СПб.: Типография второго отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XX. – № 14540.
7. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: 1830. Т. 38. – С.127
8. Старцев А.В. Торгово-промышленное законодательство и социально-правовой статус предпринимателей в России в XVIII-начале XX в. // *Предприниматели и предпринимательство в Сибири (XVIII-начало XX вв.)*. – Барнаул, 1995.
9. Жанаев Б.Т., Инночкин В.А., Сагнаева С. *История Букеевского ханства (1801-1852 гг.)* // *Сб. Документов Ответс. ред. Жанаев Б.Т.* – Алматы, 2002. – 1118 с.
10. Черемшанский В.М. *Описание Оренбургской губернии в хозяйственном, статистическом, этнографическом и промышленном отношениях.* – Уфа, 1859. – 472 с.
11. Ор ОММ 6-қ, 6-т. 12864 іс, 1-п.
12. Ор ОММ 6-қ, 17-т. 218 іс, 45-п.
13. Нусупбеков А.Н. *К вопросу о формировании казахской буржуазной нации // Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в до октябрьской период.* – Ташкент, 1955. – С.170.
14. ҚРОММ 510 - қ, 1-т. 1-іс, 1-5 пп.
15. Седельников Т. *Борьба за землю в Киргизской степи.* – Алма-Ата, 1991.
16. Султангалиева Г.С. *Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII - начало XX вв.)*. – Уфа: РИО РУНЦМЦ Госкомнауки, 2001. – 260 с.
17. Левшин А.И. *Описание киргиз-кайсацких или кайсак-киргизских орд и степей.* – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
18. ҚРОММ 369-қ., 1-т. 2044-іс, -105-п.
19. Бекмаханова Н.Е. *Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е г. XIX в.-1917 г.).* Отв. ред. В.И. Кабузан. – Москва: Наука, 1986. – 244 с.
20. Султангалиева Г.С. *Актюбинская область в середине XIX-начале XX вв.* // Султангалиева Г.С., Ерофеева И.В., Бисембаев А.А., Медеубаев Е.И., Кобенова Г.И. *История Актюбинской области.* – Ақтөбе, 2007. – 698 с.
21. *Обзор Тургайской области за 1884-1901гг.* – Оренбург, 1884-1902 гг.
22. *Оренбургский край, 1893, №7.* – С.5.
23. *Киргизский край // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества.* Под. ред. В.П. Семенова. – СПб., 1903. Т.18. – 477 с.

References:

1. Bekmakhanov E.B. accession of Kazakhstan to Russia. Moscow: an СССР, 1957 – - 335 P.
2. Krasovsky M. Krasovsky P. (sist.) Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Region Siberian kirghizov Part 2. - St. Petersburg, 1868.
3. oromm 6, vol. 10, 8296-ic.6-p.
4. Kurmanbekov B. development of trade in western Kazakhstan. - Aktobe, 2008. - 274 P.
5. Abenova B. C. Administrative reform and the Orenburg region in 1868. - Aktobe, 2006. - 375 P.
6. full compliance with the laws of the Russian Empire – SPB.: Typography of the second detachment of his own office of imperial greatness, 1830. – Vol. XX. - No. 14540.
7. full compliance with the laws of the Russian Empire. "No," I said.: 1830. T. 38. - C.127
8. Startsev A.V. trade-industrial legislation and social and legal status of entrepreneurs in Russia in XIII-beginning XX V. // entrepreneurs and businesses in Siberia (XIII-beginning XX V.). - Barnaul, 1995.
9. Zhanaev B. T., Innochkina V. A., Sagnaeva S. History of Bukeevskogo hanstv (1801-1852.) // SB. "I Don't Know," He Said. Ed. Zhanaev B. T.-Almaty, 2002. - 1118 P.
10. Cheremshansky V. M. description of the Orenburg state in economic, statistical, ethnographic and industrial relations. - UFA, 1859. – 472 с.
11. or secondary school 6-K, 6-t. 12864 ic, 1-p.
12. or secondary school 6-p. 17-Vol. 218 ic, P. 45.

13. Nusupbekov A.N. K. on the issue of the formation of the Kazakh bourgeois nation // material of the scientific session dedicated to the history of Middle Asia and Kazakhstan until the October period. - Tashkent, 1955. - C.170.
14. Kromm 510-K.1-Vol. 1-ic, PP 1-5.
15. Sedelnikov T. battle for the land in the Kyrgyz steppe. - Alma-Ata. 1991.
16. Sultangalieva G. C. West Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XIII - beginning XX BB.). - UFA: Rio RUNTSMTS Goskonnauki, 2001. - 260 c.
17. Levshin A.I. description of the Kirghiz-kaisatsky or kaisak-kirghizsky Horde and steppe. - Almaty: Category, 1996. - 656 c.
18. Kromm 369-K., Vol. 1, 2044-ic, P. 105.
19. Bekmakhanova N. E. The multi-ethnic population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism (60-E. XIX-1917). "No," I said. Ed. V. I. Kabuzan. Moscow: Nauka publ., 1986. - 244 c.
20. Sultangalieva G. C. Aktyubinsk region in seredine XIX-beginning XX BB. // Sultangalieva G. C., Yerofoeva I. V., Bisembayev A.A., Medeubayev E.I., Kobenova G. I. History of Aktobe region. - Aktobe, 2007. - 698 c.
21. review of the Turgay region for 1884-1901. Orenburg, 1884-1902.
22. Orenburg Krai, 1893, No. 7. - C.5.
23. Kirghiz Krai // Russia. A full geographical description of the homeland. Pod. Ed. "I'm Sorry," I Said. "No," I said., 1903. T. 18. - 477 c.